

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған
«Қазақстанның тәуелсіздігі және рухани-мәдени құндылықтар»

атты халықаралық ғылыми-практикалық онлайн конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-практической онлайн конференции

«Независимость Казахстана и духовно-культурные ценности»,

посвященной 30-летию Независимости Республики Казахстан

MATERIALS

of an international scientific-practical on-line conference

"Independence of Kazakhstan and spiritual and cultural values"

which is dedicated to the 30th anniversary of the Independence

of the Republic of Kazakhstan

I TOM

Алматы, 2021

ӘОЖ 323/324(574)
КБЖ 66.3(5Қаз)
Қ 18

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған «**Қазақстанның тәуелсіздігі және рухани-мәдени құндылықтар**» атты халықаралық ғылыми-практикалық онлайн конференция материалдары. Том 1. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, «Ұлағат» баспасы, 2021 жыл

Жалпы редакциясын басқарған:

Билялов Дархан Нұрланұлы – «Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті» КЕАҚ Басқарма Төрағасы - Ректоры

Жауапты редактор:

Танжарикова Алуа Василийқызы – Филология және көптілді білім беру институтының директоры

Редакция алқасы:

Бақбергенова Роза Қожабайқызы, Молдағали Бақытгүл, Абишева Сауле Джунусовна, Ломова Елена Александровна, Сәтбай Гүлназ Қуандыққызы, Иманқұлова Жанна Сейтбекқызы, Оспанбаева Рысжан Муратовна, Аширов Жәнібек Сатыбалдыұлы, Абитова Жанар Сабетхановна

Ұйымдастыру комитеті – Филология және көптілді білім беру институты

ISBN 978-601-298-950-2

«**Қазақстанның тәуелсіздігі және рухани-мәдени құндылықтар**» атты халықаралық ғылыми-практикалық онлайн конференция Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналады. Конференция жинағында тәуелсіздік жылдарындағы тіл мен әдебиетті зерттеудің жаңа бағыттары, заманауи өнер, түркі халықтарының рухани мұрасы, тәуелсіз Қазақстан мен шығыс әлемі, Қазақстандағы және әлемдегі орыс филологиясы, шетелдік білім берудің заманауи әдіснамалық ұстанымдары туралы мақалалар енгізілді.

ӘОЖ 323/324(574)
КБЖ 66.3(5Қаз)

Әрине, ғаламдық-космостық жаратылыстың басқаша құрылымы туралы пікірлер де жоқ емес. Олардың кейбірінде жоғарғы әлем – аспан әлемі, орталық әлем – жер, төменгі әлем – су түрінде түсіндіріледі. [6, 160].

Сөз (дыбыс), **сәуле** (свет, шамс, жарық...) т.б. көптеген сөздердің пайда болу негізінде де осы «аралық элемент», «байланыстырушы элемент», «бөліну» ұғымы маңызға ие. Аралық күйді білдіру «**сыну**», «**бөліну**» ұғымдарымен де байланысты. Тілдік негіздердің семантикалық өрістері телегей-теңіз. Біз тек бір тамшысын ғана сөз еттік десек болар.

Қорыта келгенде, адамзат тілінің сөздік қорын олардың ортақ генетикалық негіздері арқылы зерттеу тілдегі сөздердің ең ілкі пайда болу жүйесін тереңнен тануға мүмкіндік береді. Ал мұның арғы негізінде адамзат **ойлауының** генетикалық жүйесі тұр. Тілдің генетикалық табиғатын тілдік негіз элементтер арқылы түсіндіру – тіл табиғатын тереңдей танудың қазақстандық жаңаша бағыты болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Торе Янсон. Тіл тарихы. Кіріспе. Рухани жаңғыру. 223 б., Астана – 2019.
2. Стивен Пинкер. Тіл - инстинкт. Рухани жаңғыру-2019. 383 б.
3. Виктория Фромкина., Роберт Родман, Нина Хайамс. Тіл мен ой. – Тіл біліміне кіріспе. 10-басылым. Астана-2018.
4. Бекмағамбетов Ш. Тіл генетикасы: тілдік таңба-нышандық жүйе. Алматы, 2014.
5. Русско-японский словарь. Москва, 1950.
6. Бекмағамбетов Ш. Тілдік таным негіздері және тілдік символдар. Алматы, 1999.

Орда Гүлжахан Жұмабердіқызы

*Филология ғылымдарының докторы, профессор
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы, Қазақстан*

Сәрсенбаева Жансұлу Бәденқызы

*PhD докторант
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы, Қазақстан*

ЗЕЙНОЛЛА СӘНІКТІҢ БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН ҒЫЛЫМИ-ТАНЫМДЫҚ ӘҢГІМЕЛЕРІ

Қазіргі таңда қазақ әдебиеті мазмұны жағынан байып, жаңа кейіпкерлермен толығуда. Оның бір себебі – Монғолия, Қытай жерін мекендеген қандастарымыздың отанына оралып, өздерінің басынан өткен тарихи шындығын көркем шындыққа айналдыруы. Тәуелсіздік тұсындағы ұлттық әдебиетке мол үлес қосқан белгілі қазақ қаламгерінің бірі – Қытай мемлекеттік Жазушылар одағының мүшесі, Қытай мемлекеттік Фольклоршылар қоғамының мүшесі, Қытай Мемлекеттік сыйлығының иегері Зейнолла Сәнік.

Жазушы қаламынан туған көркем туындыларды өз ішінен жанрлық тұрғыдан топтайтын болсақ, олар: көркем эссе, әңгіме, повесть, романдар. Ал, әңгімелерін өз ішінен дәстүрлі, ғылыми-танымдық, ғылыми фантастикалық деп жүйелеуге негіз бар. Жазушы Зейнолла Сәніктің отызға жуық әңгімелерінің көпшілігін ғылыми-танымдық әңгімелер қатарына жатқызуға болады. «Табиғат әлемі», «Сары күшік пен саркіс», «Алыптың

алыбы», «Ермек естен танғаннан кейін», «Зырылдауық», «Үстелдегі талас», «Түнгі от», «Дүмпулі дүрмек», «Желі басындағы желпініс», «Несібе», т.б. диалогке құрылған әңгімелерінде күнделікті өмірде көңіл бөле бермейтін табиғаттың алуан түрлі құбылыстарының астарына үңіледі. Кейіпкерлердің сұрақ-жауаптарынан оқырман көптеген тың мәліметтерге қанығады. Жазушының ғылыми-танымдық әңгімелері негізінен балалар мен жасөспірімдерге арнап жазылғаны анық. Автор аталған әңгімелерінің бірсыпырасын бірінші жақтан баяндаса, екінші парасын үшінші жақтан әңгімелеуші тарапынан өрбітеді.

Шағын жанрдағы шығармалардың талап-тілегіне сай жазылған әңгімелердің сюжетін негізгі бір оқиға құрайды. Мәселен «Табиғат тәлімі» деп аталатын әңгімеге екі кейіпкердің әңгімесі негіз болған. Жастары ұлғайған шағында туған жерге ат басын тіреген кейіпкерлердің бірі туған жердің табиғат құбылыстарына үңілсе, екіншісі осы жерде ғана өсетін өсімдіктер мен жануарлардың, жәндіктердің тіршілігіне көңіл аударады. Негізгі оқиға желісі баяндаушы кейіпкердің аяғына жармасқан құмырсқаны мыжып өлтіруінен басталады. Солтанның: «– Ой әттеген-ай!.. Әдетте әдебиет адамдары құмырсқаның сырын біле бермейді ғой», – деген сөзінен баяндаушының әдебиетші екендігін ұқсақ, Солтанның жәндіктердің сырына қанықтығы аңғарылады. Кейіпкерлердің диалогына құрылған әңгімеден оқырман кішкентай тіршілік иесі құмырсқалар жайында мол мағлұмат алады.

Жан-жануарлар мен жәндіктердің өмір тіршілігін зерттеп жүрген Солтанның өз салмағынан 100 есе артық жүкті көтере алатын тіршілік иесі туралы қызғылықты әңгімесі оқырманды өзіне баурай жөнеледі. Әсіресе құмырсқалардың табиғат құбылысын болжауы адамдардан жоғары ма деп қаласың. Олар жаңбырдың қай жақтан жауатынын білгендіктен, көшу тәсілін өзгертіп отыратынға ұқсайды. Егер құмырсқалар батыстан шығысқа қарай көшсе, күн батыстан жауады, ал, оңтүстіктен солтүстікке қарай көшсе, түстіктен жауатыны дәлелденген. Құмырсқалардың осы қабілетінің өзі-ақ олардың сезу қабілетінің артықшылығын танытып тұрғаны рас.

Сұрақ-жауап арқылы өрбіген әңгіменің тағы бір қызғылықты тұсы – тіршілік иелерінің көру қабілеті туралы. Кейіпкер сөзінен шыбында 4000 ұсақ көзше, инелікте 28 мың көзше болғандықтан олардың көру қабілеті өте жақсы дамығанын білеміз. Міне осындай тың деректер оқырманды қызықтырып, танымын толықтырып отырады. Ж.Аймауытов «Психология» еңбегінде білім туралы: «Өмірге, тіршілікке пайдасыз білімнің білім сәні жоқ. Қандай білім болса да, күндегі тіршіліктің азды-көпті түзелуіне қолғабыс ету керек қой», – дейді (1, 6). Ғалымның осы пікіріне сүйенетін болсақ, оқырман ғылыми-танымдық әңгімелерден алған білімдерін күнделікті тұрмыста қолданып, өздерін қоршаған ортаға азды-көпті пайдасын тигізетін болады.

Ал, «Сары күшік пен саркіс» әңгімесінің оқиғасы мүлдем бөлек. 10 жасар Болаттың төңірегінде өрбитін оқиғаға тышқанның бір түрі саркіске қатысты мәліметтер негіз болған. Сары күшікке қарап, қолын бұлғап тұрған кездейсоқ саркісті көрген Болат оны алғашында құбыжық деп түсінеді. Алайда, әке-шешесінің сөзіне қарағанда ол кішкене ғана тіршілік иесі тәрізді. Болаттың осы ойы Әмина мұғалімнің саркіс туралы пікірімен толығы түседі. Мұғалімнің: «Әдетте бақшада тышқан көп болады, кірпі де жеміс ағаштарының тамырын қиып, зиян келтіреді, оны құртатын пайдалы хайуандардың бірі – саркіс. Басқа емес, сендердің бақтарыңнан тышқан іздеп жүр. Тіпті кірпіні де жеп қояды...», – деген әңгімесінен кейін оның адамзатқа тигізетін пайдасының шексіз екендігіне көзі жетеді. Саркістің кірпіні жейтініне сенбеген балаларды мұғалімнің әңгімесі иландырады. Оның айтуы бойынша саркіс артынан «пыс» еткізіп жел шығарғанда, улы желден кірпі жансызданып қалатын көрінеді. Осы мезетте ол бас салып, арыстан, жолбарыс, қасқыр, түлкі сияқты жыртқыш аңдар жей алмайтын кірпіні де жеп қояды екен.

«Алыптың алыбы» әңгімесінде оқырман тылсым дүниенің сырларына қаныға түседі. Жан-жануарлар арасындағы ертегілік негізге құрылған әңгімесінде Тау атаға шағынған өсімдіктердің қызықты оқиғасына кездесеміз. Жер бетіндегі екі аяқты жауыздардан

қорғану мақсатында өсімдіктер мен хайуанаттар арасында қорғану сайысын өткізген Тау ата: «Кімнің қорғану өнері үстем, әрі ебдейлі болса, қалғандарымыз соның өнерін үйреніп, өз қамымызды ойлайық», – деген түйін жасайды. Осы сайыс барысында оқырман табиғаттың құлақ естіп, көз көрмеген құпиялардың сырына қаныға түседі. Теңіз бояу шашары өзінің бояуының арқасында ақула сынды жыртқыштардан оңай сытылып кете баратын болса, уытты шоғыр тұз тағысы арыстан мен жолбарысты қорқытады екен. Жемтікке бас қойған жыртқыштың ұртына кіріп алып, сол жерді қорғасынша ойып, арыстан мен жолбарысты жын соққандай күйге душар ететініне қарағанда ол да алыптың бірі екені рас. Ал, электрлі скат, электрлі лаха, электрлі жыланбалық, жабысқақ шаян, шық етер деген шөптердің қорғану тәсілдері бұлардан жоғары болмаса кем түспейді.

Қарлығаш, кара торғай, тоқылдауық сияқты бір топ құстың адамзат баласына айтар өз назы бар. Құстардың: «Адамзат баласына ешбір зиян тигізбейтін құлан, бөкен, қарақұйрық сияқтылар сол адамның қуғындауының кесірінен тоз-тозы шығып, бықпырт тигендей болды. Тіпті дала сәні болып есептелетін бұта-бүрген де азайып, сиреп барады. Меніңше, адамзатты келістіріп жазаламайынша бұл апаттың аяғы үзілмейді» [2, 47], – деген сөздерінен авторлық ұстанымды аңғару оңай. Осылайша автор өз ұстанымын кейіпкерлердің аузына салып отырады.

Өсімдіктер мен жан-жануарлар күш сынасып жатқанда, олардың арасына бойжеткенше бұратылып, майысқан өрімтал тектес бір түп тал келеді. Бір қарағанда ешқандай қатыгездік, жауыздық шыға қоймастай көрінген бір түп талға бәрі күмәнмен қарайды. Алайда, ол өз өнерін көрсеткенде сайысқа жиналғандардың бәрі «Алыптың алыбы» осы екеніне көздері жетеді. Оның айтуынша өнері төмендегіше: «– Менің өнерім, – деп сабақтады ол өз сөзін, – мына бұтақтарымда. Адамзат жаныма жұғысып кетті болды, мен дереу бұтақтарымды іске қосып, оны тас қып, жапырақтарыма біткен табиғи желіммен орап алам да, буындырып өлтіріп, сонан соң сорып жеуге кірісем. Көп өтпей адамның қаусаған қаңқасынан басқа ешнәрсесі қалмайды. Ең соңында қаңға қаусап түседі де, менің тамырыма қуат беретін тыңайтқышқа айналып қала береді...» [2, 48].

Сенбегендерге иіліп тұрған бұтақтарын жоғары жиып, астынан арсифан адам денесінің қаңқасын көрсеткенде, адамның сөлін сорып, сүйегін мүжіп тастайтын құбыжықтың қарсы алдарында тұрғанына жарысқа қатысушылардың көздері жетіп, қайран қалып таңдай қағысады.

Оқиға: «Жарыс аяқталып, жұрт жан-жаққа тарай бастады. Бәрі де әлгі бір «адам жегіш алыптың» өнеріне таңырқап, дуылдасып барады...» деп аяқталады. Әңгімеге автор жауыздықтың шегі жоқ екендігін арқау еткен. Аң-құстар адам баласын жалмауыз көрсе, одан да өткен құбыжықтың болуы – жер бетінде тіршілік барда жауыздардың, қанішерлердің де бірге өмір сүретінінің мысалы.

«Ермек естен танғаннан кейін» деген әңгімесіне балалардың 14-15 жасқа келгенде бойлары тез өсетіні негіз болған. Бойы жылдам өскен Ермектің организміне темірдің жетпеуі салдарынан ол әлсіздікке ұшырайды. Баласын дәрігерге алып келген қария адам бойында көптеген элементтердің болатындығын дәрігерден естіп қайран қалады. Сутегі, мырыш, көміртегі, оттегі, натрий, фосфор, күкірт, хлор, темір, калий, магний, кальций, мыс, хром, марганец, кобальт, фтор, иод, селен, т.б. элементтердің біріне де түсінбеген ол өзіне таныс темірді ғана есіне сақтайды. Дәрігердің: «Адам денесінде мырыш кем болса, сүйек пен терінің жетілуі баяулайды, жүрек ауруына, бауырдың және көк бауырдың үлкеюіне апарып соғады. Кейде ми қан тамырларының бітелуін мырыштан жасалған дәрілермен дауалайды, асқазан жарасын және денедегі басқа жараны мырыштан жасалған дәрілермен дауалап, сақтайды. Күмістен көз дәрісін жасайды, алтынның тұзды ерітіндісін укол ретінде құйып, құяң ауруын емдеуге болады, ал, сынаптың дәрі екенін қазақ баласының көбі біледі. Осының бәрі осы элементтердің адам денесіне қажеттілігінен туған», – деген сөзімен медицина ғылымынан тың деректер беріліп отыр. Оқырман бұл әңгімені оқу барысында адам ағзасына темірдің ауадай қажет екендігін түйсінетін болады.

«Үстелдегі талас» әңгімесінде қалам мен қарындаштың таласының үстінен түсеміз. Қалам «менің сабым органикалық әйнектен жасалады, ал ұштарым болаттан, тіпті алтыннан жасалады» деп мақтанса, қарындаш одан да асып түседі.

«– Сен мені басынба, мен де оңай тектен жаралғам жоқ. Менің өзегім графит деген асылдан жаралған, ол да жер астында жүз миллион жылдар жатып, әбден сомдалып шыққан. Былайша айтқанда, ол қара алтын аталатын көмірдің туысы, оған ерекше сағыз, парафин қосылып, отқа қақталып, машинада өңделген соң барып пайдаланылады. Сыртымдағы жарқырауық белгілерді түсіруге таспа балықтың сыртқы қабыршағы, мыс-цинк қоспасы, тағы басқалар пайдаланылады. Менің бойымдағы асылдарды осал ғой деп пе едің?», – деген қарындаштың сөзінен оқырманның көп мәлімет алары даусыз. Қалам мен қарындаштың диалогынан олардың негізгі қасиеттері байқалады.

«Түнгі от» әңгімесінен шірік ағаштың құрамындағы фосфордың жанатындығы туралы мәлімет аламыз. «Кейін, есейген соң, шірік ағаштың құрамында фосфор элементі мол болатындығын, оның күндіз-түні дамылсыз жанып, түнде алысқа жарқырап көрінетіндігін ғылымнан ұқтық», – деген кейіпкер сөзі жас балалардың сайтан деп қорқып жүргеніне жауап берсе, «Несібе» әңгімесінің айтары мүлде бөлек. Әңгімеге жалқаулықпен тышқан ауламай, дайын тамаққа үйренген мысықтың көрмей қалуы негіз болған. Маймыл дәрігерге келіп екі-үш күн өзеннен балық жеп көзі қайта көрген мысықтың ауруын автор былай түсіндіреді: «– Біліп қой, мысығым, – деп сөзін сабақтады маймыл дәрігер, – тышқанның бойында теңіз қышқылы деген зат болады. Ол сенің көру қуатыңды асырады, әсіресе түнгі көру қуатыңа қуат қосып тұратын нәрсе – сол. Сондықтан жаратылыс берген несібең – тышқанды үзбей жеп тұруың керек. Өйтпегенде науқасқа шалдығып, «іңір соқыры» ауруына душар боласың. Ал, мына көл суы мен балықта да теңіз қышқылы молшылық, мұның ауруына шипа болудағы сыры осында» [2, 84]. Жазушының осы әңгімесі жөнінде әдебиеттанушы-ғалым Ж.Мәмбетов: «Бас-аяғы бес бет болатын осынау қысқа әңгіменің мазмұны расында да терең. Балаға берер тәрбиелік, танымдық мәні де зор. Аллегориялық сипатта жазылған әңгімені оқи отырып кім де болса еріншектіктің, жалқаулықтың түбі жарға соқтыратынын, тәңірдің өзі әркімге лайық несібені бөліп қойғанына таң қалмасқа лажың қалмайды» [3, 20], – деген болатын. Иә, ғалым айтқандай мысық пен маймыл арасындағы оқиғадан оқырман өзіне керегін алады. Жазушы өскелең ұрпақты осындай тәрбиелік мәні бар аллегориялық әңгімелермен еңбекқорлыққа баулуға болатынын жадында ұстаған.

«Дүмпулі дүрмек» әңгімесі де аллегориялық сипатта өрбиді. Әңгімеде Жер-Ана жер бетіндегі тіршілік иелерін түгелдей салтанатты жиынға шақырады. Құстың саққұлағы сауысқан мен аңның жылпосы хабар-ошар тасып, шабармандық қызмет атқарады. Үлкен жиынға шырылдаған торғай, бырылдаған бытпылдақ, ызыңдаған сона, шырылдаған шегіртке, иреңдеген жылан, бұлаңдаған қыран – бәрі өз уәкілдерін жібереді. Жиынды жер бетінің алыбы Жумалаңма басқарыпты. Жиынды енді бастағалы жатқанда саққұлақ сауысқан ұзақтан қараңдап келе жатқан бір қонақты хабарлайды. Ол – үсті-басы қара терге малшынған шуалшаң болып шығады.

Тіршілік иелерінің сөзіне қарағанда адамзаттың қолымен жасалып жатқан қылмыстарды санап шығу мүмкін емес. Бірі білмей, бірі саналы түрде табиғатқа зиян келтіріп жатқанын, ғалымдардың санағы бойынша жер бетінен хайуанаттар мен өсімдіктердің 480 миллион түрінің жоғалып кеткенінен аңғарамыз. Ғалымдардың соңғы жылдардағы есебі бойынша сүт қоректілердің 65 түрі, құстардың 140 түрі, омыртқалылардың 600 түрі жер бетінен жоғалып, Қызыл кітапқа аттары ғана еніп отырғанға ұқсайды. Автор осы зауалдардың астарын адамзат баласының қатігездігінен, жауыздығынан іздей отырып, оқырманға ой салады. Жазушы көпшіліктің «Бәсе, соны айтпайсың ба, тіршілік дүниесіне апат төнді», «Біз де қауіп астында қалдық» деп даурығуымен бүгінгі таңдағы табиғат экологиясын меңзеп отыр.

Жер-ана өз денесінен жарып шыққан, көп қиындық көрген шуалшаңға сөз бергенде оның зары басқалардікінен артып түседі. Оның: «Жаңбырлы күндері жер беті

жұмсарғандықтан, кең далада еркін тыныстағымыз келеді. Бірақ басымыз қылтиып шықса болды, балалар жүгіріп келіп, жұлып алады, тіпті жерді қазғылап жүріп, денемізді әлденеше паршалап жанымызды жаһанамға жібереді» [2, 69], – деген сөзінен тағы да адамзат баласының табиғатқа жасап жатқан зиянкестігі менмұндалайды. Сонымен бірге оның сөзі Жер-ана мен адамзат баласының пайдасына қызмет жасайтындығын, ешқандай зиянсыздығын еске салады. Жер бетінде шуалшынның 95 мың түрі бар екенін, бір гектар жерде 133 мың өмір сүретінін, олардың он жылда қопсытқан топырақтарын барлық құрылыққа түгелдей жайса, оның қалыңдығы бес сантиметрдей болатынын ғалымдардан басқалардың білуі екіталай. Осылайша автор оқырмандарға ғылымда дәлелденген тың деректерді қызғылықты етіп баяндауға шебер. Әсіресе оқиғаны аллегориялық сипатқа құруы әңгіменің мазмұнын да, мәнін де арттыра түскен. Осы әңгімені оқыған балалар мен жасөспірімдер алдағы уақытта Жер-ананың жанашыры, адамзат үшін еңбек ететін шуалшынға құрметпен қарайды деген үмітіміз бар.

Ал, Балықбектің:

Менің атым Балықбек,
Ескеріңдер халық деп.
Өлер болдым ластанып,

Пәле-қазанды алып кет [2, 71], – деген сөзі – бүгінгі таңдағы жер-сулардың адамзат баласы қолымен жасалған химиялық қоспалармен ластанып, жараланып жатқанын есімізге салар көркемдік деталь.

Орманбай, Аңбай, Торғайбайлардың зары жиынға қатысушылардың жанын түршіктірсе, Ауабектің алдындағы: «Жылына 20 миллион тонна керексіз газ аспанға шығарылып, ауаны лаптап отыр, соңғы жылдары атмосфера 4,3 миллион тонна қорғасын, 3,3 миллион тонна мырыш, 585 мың тонна мыс, 75 мың тонна кадими, 4,5 мың тонна никельмен ластанды» деген мына тезис бүгінгі таңдағы табиғат экологиясын көз алдымызға елестетеді. Осы зауалдарға жауап іздеген автордың ұстанымы Жер-ананың мына сөзіне сыйып тұр: «– Білем, білем, бәрі де маған аян, – Жер-ана аса бір зілді үнмен кейісті пішінде қабағын түйіп, – әлгі дүрмектің де дүмпуі оңайға соқпас! Бұл туралы адамзаттың ойланатын кезі жетті. Егер осы жүгенсіздік тектелмей кете берсе, түбінде адам табиғаттың ауыр жазасына ұшырамай қалмайды. Ұлы табиғат өз кәрін бір төкпей қоймайды» [2, 71]. Осылайша жазушы адамзат баласына ой салады, «судың да сұрауы» болатынын ескертеді. Әңгімені оқып болғанда ғаламды жаратушының бір затты артық, не кем жаратпағанына, бәрі де табиғат үшін жаралғанына оқырманның көзі жете түседі.

Тұңғыш Президент Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» деген мақаласында: «Туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне айрықша іңкәрлікпен атсалысу – шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі. Бұл кез келген халықты әншейін біріге салған қауым емес, шын мәніндегі ұлт ететін мәдени-генетикалық кодының негізі» [4], – деп ұлттық кодқа ерекше мән беру керектігін ұсынған болатын. Ұлттық құндылықтарымыздың бірі – ұлттық кәсібіміз болса, қазақ – төрт түлік малды ерекше құрметтеген халық. «Желі басындағы желпініс» әңгімесі төрт түліктің ішіндегі ең қадірлісі, ең сезімталы жылқының көпшілік біле бермейтін қырынан сыр шертеді. «Айналайын, Қамбар ата» деп сөз қозғайтын жылқышы Қалибай – бұл түліктің жаратылысы туралы көп білетін жан. Сондықтан да ол жылқыны қасиетті, киелі, тіпті адамнан да ақылды жануар деп санайды. Жылқы малындағы төзімділік, қажымас қайрат, мойымас күш ер азаматтардың жаратылысына лайық болса, сезімталдық, сұлулық, көріктілік, мінезділік қыз-келіншектердің бойынан табылып жатады. Қалибай жылқышының сөзіне қарағанда Қамбар ата қасиетті, адамнан да ақылдыға ұқсайды. Біз «Ер туған жеріне» деп адам баласына қатысты туған жердің қасиетін айтып жатамыз ғой, ал жылқы малын жердің бір шетіне апарып тастасаң да туған жерін тауып келетініне, не атасы, не анасы бір биеге шаппайтынына қалай таңдай қақпассың. Жылқышының айтқан ағайынды үш жігіт туралы әңгімесін естіп отырған жан жылқының адамнан да бауырмал, сезімтал екендігіне көзі жетеді. Еншілерін алып жан-жаққа кеткен үш ағайынды жігіт

күндердің күнінде бір үлкен тойға бара жатып жол үстінде кездескенін бала күнінде көрген ол сол оқиғаны әңгімелеп береді. Ағайынды үш адамның мінген аттары анадай жерден арқырап қоя береді, жақындап келгенде бірін бірі иіскеп, оқыранып, еміренгендей, сағынғандай бейне білдіреді. Ал, ағайынды үшеу сүле-сапа амандасып, иек қағысып өте шығады. Мұны көрген ағайындылардың үлкені дүрмектің жуан ортасында кетіп бара жатқан кіші інісін дауыстап шақырып, екеуі топ артында оңашаланып қала береді. Жазушы кейіпкер сөзін былай жеткізеді:

«– Біз аялдай жүрейік, – деді әкем інісіне қабағын көтере қарап, – Аллатағала бізді – Уәлбай, Қалибай, Жайырбай – үшеумізді бір әкеден жаратқан екен. Ал, әкеден қалған сарыбауыр айғыр үшеуміз мініп жүрген анау үлкен сарыбауырды, мына ақжал сарыбауырды, андағы кіші сарыбауырды туғызыпты. Үш сарыбауырдың қалай қасынасқанын, үш ағайындының қалай амандасқанын жаңа өзің де көрдің, ел де көрді. Бір құрсақтан шыққан үш жануар бірін бірі көрген жерден-ақ нағыз туыстықтың белгісін білдіріп, елжіреп кетті. Ал, біз сол хайуан ғұрлы амандаса алмадық» [2, 75]. Кейіпкердің осы сөзінен ағайындылар арасындағы дүрдараздық байқалады. Қатын-баланың қақтығысына еріп, өзара қырын қарап жүрген ағайындылардың ісіне қарап отырып, адам баласының сезімсіздігіне куә боламыз. Олай болса, екі аяқты пенделердің Қамбар атадан үйренері көп екен.

Төрт түліктің тілі жоқ демесеңіз, олардың да өз түйсігі барлығына келесі әңгіме оқырманның көзін жеткізеді: «– Білуін біледі, қазақ сапарға шыққанда жылқы болсын, сиыр болсын, басқа ұсақ мал болсын, тезектеп, құмалақтап отырады, ит сарып отырады, жануардың жүрген жолына тастайтын белгісі – осы. Егер жануар барған жерін жерсінбейтін болса, өз ізінің сол иісі бойынша шыққан жерін жазбай табады. Ал, мына қоңыр ат ешбір белгісіз-ақ ата мекенін тауып келеді. Егер жөн білмейтін баланы, тіпті оқымаған естияр адамды ішкеріге апарып тастаса, өз жерін тауып кел алар ма еді?» [2, 78]. Иә, тілі жоқ демесең, Алла тағала барлық тіршілік иесіне түрлі қасиет дарытқан. Солардың ішіндегі адамға жақыны да, сезімталы да – Қамбар ата. Сондықтан да қазақ халқы жылқы малын ерекше қастерлейді. Көкпарға, бәйгеге шабатын аттарға әйел адамды «аттың бағы қайтады деп» ырымдап отырғызбайды. «Ер қанаты – ат» деп түсінген халық жаугершілік заманда тек астындағы атына ғана сенді, соған үміт артты. Аттың үзеңгісіне аяғы тисе-ақ, аруақтанып шыға келетін қазақ баласы Қамбар атамен бірге жаралғандай.

Қорыта айтқанда, жазушы жоғарыда сөз болған әңгімелерімен оқырманның ғылыми-танымын, ой өрісін кеңейтіп, табиғат құбылыстары туралы ғылымда дәлелденген тың деректер берген. Әңгімелерінің бірсыпырасында аллегориялық сипат басым болса, енді бір парасында аңыз-ертегі жанры байқалады. Түрі жағынан алуан түрлі әңгімелердің айтары да сан алуан. Автор оқырманының ғылыми-танымын көтерумен бірге, ғибрат берер тәрбиелік мазмұнын да жадында ұстап отырған. Бүгінгі таңда жер асты, жер үсті байлықтарын игеруде адамзат баласының жер қойнауын жаралауы, ауа мен суды мөлшерден тыс ластауы, жан-жануарлар мен өсімдіктерге есепсіз зиян келтіруі, жыл сайын көптеген өсімдіктер мен жәндіктердің жер бетінен жоғалып бара жатуы – ащы болса да заман шындығы. Олай болса, автор ғылыми-танымдық әңгімелер арқылы өскелең ұрпақ пен өз замандастырына қарата ақыл-кеңес айтып отыр. Ол – Жер-Ана, табиғат байлықтарына құрметпеу қарау, оларды көздің қарашығындай сақтау, оларға зиян келтірмей қамқорлық жасау. Осылайша жазушы адам қолымен жасалып жатқан табиғат экологиясының алдын алуды көздеген.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аймауытов Жүсіпбек. Алты томдық шығармалар жинағы / Психология, Жан жүйесі мен өнер таңдау. Т.4. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 384 б.
2. Зейнолла С. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.9: Шалқыма әңгіме-новеллалар, хикаяттары. – Алматы: Ан Арыс, 2017. – 332 б.

3. Мәмбетов Ж. Зейнолла Сәніктің шығармашылық мұрасы: монография / Ж. Мәмбетов; Сулейман Демирел атын. Ун-т. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 267 б.

4. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // Егемен Қазақстан. – 12 сәуір, 2017 ж.

Бекжан ӘБДУӘЛИҰЛЫ

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университетінің профессоры, ф.ғ.д.
Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

ТОПОНИМДЕРДІ АРЕАЛДЫҚ БАҒЫТТА ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Топонимиялық атаулар – тарихтың мұрасы, бізге дейін болған, болашақта да бола береді, сондықтан оны тарихтың хаты ретінде сақтау мен болашаққа аманаттау алдымызда тұрған үлкен міндеттердің бірі. Бұл орайда атаулардың табиғатына тән мынандай негізгі екі мәселеге тоқталуды жөн көріп отырмыз. *Біріншіден*, жер-су атауларының сақталуы жөнінде: жаһандану үдерісінде олар қандай өзгерістерге түседі, болашаққа тарихи негізін қаншалықты сақтап жете алады, бүгінгі ұрпақ оған қандай өзгерістер енгізе алады? деген сұрақтардың жауабын қарастыру. Бұл қазіргі топонимикада аса өзекті мәселе. *Екіншіден*, осы атауларды қолданбалық бағытта зерттеу. Соның бірі – ортақ түркілік топонимдерді анықтай отырып, таралу аймағын кеңейту жолдарын қарастыру. Бұл ареалдық зерттеу әдістері бойынша жүзеге асады. Байырғы атаулар географиялық тұрғыдан зерттеліп, карталарда көрініс табуы тиіс. Соңғы ғасырларда белгілі бір мемлекеттің ішкі аумағында таралған атаулар бар, сонымен қатар түркілік дәуірлермен сабақтасып жатқан және бірнеше мемлекеттің аумағын қамтитын атаулар бар. Қамту аумағы ел мен жердің тұтастығын білдіреді. Сонымен қатар ол жерлерді жеке ұлттардың және түркі халықтарының мекендегені туралы ақпараттар береді.

Осы орайда, туындап отырған мынандай бір мәселелер туралы да айта кеуіміз керек. Қазіргі жаһандану уақытында әр ел өзінің ұлттық құндылықтарына терең мән беріп бағалап, тарихи мұраларына барынша басымдық беріп жатыр. Ондай жағдайда түркілік тарихи атаулар басқасымен ауыстырылып, жойылып кету қаупі төніп тұрғанын жасыруға болмайды. Бұл әсіресе Ресей Федерациясы және Қытай халық республикасының аумағында сақталып келе жатқан атауларға қытысы бар мәселе. Ол елдерде негізгі тілдер орыс, қытай тілдері болғандықтан, ономастиканың да осы тілдерде дамуына мүмкіндік жасалатыны заңдылық және жаңа замандағы экономикалық дамудың қарқыны да топонимдердің жаңаруына күшті ықпал етіп отыр. Сондықтан, топонимдердің таралу аймағын анықтау үшін түркілік жер-су атаулары сақталған ертеректегі карталарды жинақтау да маңызды міндеттердің бірі. Жыл өткен сайын өзгерген атаулармен бірге географиялық карталардың тілдік келбеті де жаңара береді. Қазақ жерінің ономастикалық кеңістігі басынан кешірген үш жүз жылға жуық бодандықтың тәжірибесі бұл мәселеге сақтықпен қарауға шақырады. Мысалы, Қазақстан тарихында болған қиын кезеңдердің салдары отыз жыл өтсе де толық жойылмай келеді. Ресей империясы және кейінгі Кеңес үкіметі тұсындағы саяси, экономикалық өзгерістердің барлығы топонимиядан көрініс беріп отырды да, қазақ даласын орыс тіліндегі атаулар жаулап алған еді. Тәуелсіздік алған жылдар ішінде, көптеген атаулар ауыстырылып, қалпына келтіру жұмыстары жүргізілсе де, әлі сақталып отырғандары аз емес және жақын арада тазартып алу да оңай болмайтын секілді. Осындай тарихи тәжірибе жер-су атауларын жан-жақты зерттеуге және олардың таралу аймақтарын анықтап, халықаралық деңгейде алғанда, түркілерге ортақ атауларды бүгінгі күннің қажетіне жарату мәселесін шешуге үндейді.